

פרק חמשה עשר : גדרה

התשתית היישובית-הכלכלית

שנת תרמ"ו הייתה השנה הראשונה בה זרעו אנשי גדרה את שדותיהם בעצמם.³⁰² הם זרעו חיטה, שעורה ושומשום ואף נטעו מטע-זיתים³⁰³ בשטח של כ-290 דונם, וכן זמורות גפן במקום אלו שלא השרישו.³⁰⁴ הם עבדו כעשרה חודשים בחריצות ובתנאים קשיים. בהעדר באר מים, שתו מים עכורים שנקוו באזור, כשהם מתגוררים בחפיר אורווה שבנו ובשני אוהלים ערביים.³⁰⁵ למחייתם קיבלו תמיכה חודשית מחובבי ציון.³⁰⁶ בא' באב תרמ"ו (2.8.1886), הפסיקו חובבי ציון את מתן התמיכה החודשית לגדרה מחוסר תקציב, וזו חודשה רק כעבור כחודשיים במתכונת מצומצמת.³⁰⁷ אנשי גדרה סברו שהיבול יגיע ל-7-5% רווח, והוא יספיק להם לפחות "למחיה ולכלכלה לשנה הבאה ולמזרע השדות אבל לא למחית הסוסים והבקר".³⁰⁸ למעשה יכול השדה לא הספיק לאיכרים אפילו למזון לחצי שנה,³⁰⁹ ואף פחות מכך.³¹⁰ לא היה להם כסף לקניית שעורה לסוסים, אולם רי"מ פינס גייס להם תרומה מהרב סלבנדי.³¹¹ רבים מהמתיישבים נאלצו להשכיר את עצמם כשכירי יום בראשון לציון.³¹²

302. על תולדות המושבה עד שנת תרמ"ט, ראו לעיל פרק תשיעי, בתת פרק: פולמוס גדרה.

303. כל אחד 58 עצי זית. סך-הכל: 870 עצים.

304. חיסין, מסע, עמ' 173, 178.

305. הורביץ, מרשימותיו, עמ' 252.

306. מדובר היה ב-23 איש (10 רווקים, 5 זוגות נשואים ו-3 ילדים. בשלהי השנה הצטרף רווק נוסף), שקיבלו 490 פרנק לחודש למחייה ו-450 פרנק לחודש למספוא ל-15 סוסים.

307. לילינבלום, דרך לעבור, עמ' 80-81; אריאל, המושבה גדרה, עמ' 41.

308. כנסת ישראל, א (תרמ"ז), דורש לציון, עמ' 996.

309. המליץ, י"ז בתמוז תרמ"ט (9.7.1889), עמ' 4.

310. חיים חיסין ציין במכתב שהוא לא החזיר אפילו את זרעי השעורה שזרע; יכול החיטה נתן שני שערים בלבד, וכי יש לו מתבואתו קיום לו ולסוסו לחודש וחצי-חודשיים בלבד (חיסין, מרשומות, עמ' 143).

במכתב נוסף הוא ציין שככלל יכול החיטה הניב 4 שערים ויכול השומשום היה גרוע מאד (שם, עמ' 156). במקום אחר הוא ציין שהיבול הספיק לאנשי המושבה בקושי לחדשיים (הנ"ל, מסע, עמ' 172).

311. לסקוב, הביל"ויים, עמ' 254; חיסין, מרשומות, עמ' 156; הנ"ל, מסע, עמ' 178.

312. לסקוב, שם, עמ' 257.

יבול הפלחה בחלק המושבה שבחמיכת חובבי ציון בשלהי שנת תרמ"ו ³¹³						
נפשות	שטח	זרעו	קצרו	מס העשור	גרעינים מן היבול לזריעה לשנת תרמ"ז	היבול הנותר
10 רווקים (1 הצטרף לאחרונה) 5 זוגות נשואים (ו-3 ילדים)	שטח כולל: כ-2,000 דונם	חיטה: 356 כלי (9612 ק"ג)	1142 כלי (30,834 ק"ג) (1:3.2) (=4,568 פרנק [לפי 4 פרנק לכלי])	144.8 כלי (3,910 ק"ג)	300 כלי	727.2 כלי (19,634.4 ק"ג) = 2,908 פרנק
	שטח המזרע 917 דונם ³¹⁴	שעורה: 66.5 כלי (1,197 ק"ג)	147 כלי (2646 ק"ג) (1:2.2) (=294 פרנק [לפי 2 פרנק לכלי])	18.63 כלי (335.5 ק"ג)	60 כלי	וכ-68.5 כלי שעורה (בניכוי כ-60 כלי לזריעה) = כ-137 פרנק
סך הכל לשנה	26 נפשות		4,862 פרנק	616.5 פרנק		כ-3,045 פרנק

את כישלונם הסבירו המתיישבים בצירוף של כמה גורמים: איחור בזמני הזריעה,³¹⁵ נזק שגרמו החוכרים הערבים לקרקע, חוסר בעגלות להובלת הזבל והיבולים, וכן חוסר ידע ומקצועיות. כמו-כן, התברר להם שחלק נכבד מאדמתם זו אדמת טרשים וחול שאינה מתאימה לפלחה, וכך נותרו לכל איכר, מתוך כ-100 דונם, כ-45-50 דונם בלבד המתאימים לפלחה, מתוכם רק כ-30 אדמת עידית. גם עצי הזית שנשתלו לא נקלטו (האיכרים טענו שהם רומו על ידי סרסורים שמכרו להם שתילים פגומים).

313. לילינבלום, דרך לעבור, עמ' 80.

314. נתון זה נקט 'הורוביץ'. הוא ציין נתונים מעט שונים בנוגע לזריעה כדלהלן: חיטה 496 כלי, ושעורה 100 כלי. הוא ציין עוד שנזרע שומשום על שטח של 320 דונם (כנסת ישראל, א (תרמ"ז), דורש לציון, עמ' 996).

315. בשל מחלתו של נציג חובבי ציון ביפו, אברהם מויאל, ומותו בי"ב בטבת תרמ"ו (20.12.1885), התעכבה הזריעה. זריעת השעורים החלה בכ"א בטבת תרמ"ו (29.12.1885) וזריעת החיטים בד' בשבט תרמ"ו (10.1.1886), "בעת אשר כלו הערבים את כל מזרע החורף" (כנסת ישראל, שם).

בשלהי העונה החקלאית קנה המפקח על מושבות הברון, אליהו שייד, שביקר בגדרה, שש עגלות לכל זוג סוסים ב-2,000 פרנק. באמצעות עגלות אלו הם הובילו במשך חודש ימים זבל מן הכפר הסמוך (על הזבל שילמו 150 פרנק) כדי לזבל את השדות במטרה להשביח את היבול בשנה הבאה, והצליחו להוביל כ-200 עגלות זבל שאפשרו זיבול של 15-10 דונם לכל אחד. כן הם קיבלו מכוונת קציר מחובבי ציון באודסה. בעת הזו ניבנו גם שלש סוכות למגורים.³¹⁶

מתברר שאכן היבול באותה שנה היה מעט מוצלח יותר, באדמה שזובלה. בחלק מן השטח נזרעו תבואות קיץ, דורה, שושמון ועוד, שהניבו יבול בינוני.³¹⁷ בחלק אחר נזרעו יבולי חורף, חיטה ושעורה. דוד יודילוביץ מראשון לציון העיד שבאדמה שזובלה הניבו השעורים 8-9 שערים ויותר, ואילו באדמה שלא זובלה "יש אשר השיבה הזרע, ויש עד שלשה ארבעה שערים". יבול החיטה טרם נקצר ולכן טרם ניתן לקבוע את מידת הצלחתו אולם "בכלל יפים הגרעינים מאד מאד באדמת זבל". הוא שיבח את חריצותם הרבה של האיכרים ואת טיב הגפנים שגידלו, והביע אופטימיות רבה לגבי עתידה של המושבה. אולם גם הוא הודה שבפועל אין בני המקום יכולים להתקיים מיבולם מחוסר אדמה לזריעה, זאת נוסף לקושי הנובע מחסרון בתים ובאר.³¹⁸ חיים חיסין, מאיכרי המושבה, ציין באותה עת ביומנו שביסוס המושבה לא יתאפשר מכ-60 דונם פלחה בלבד לאיכר וכי משפחה ממוצעת זקוקה לכ-200 דונם אדמה טובה, דהיינו תוספת של כ-2,000 דונם עבור המושבה, ובנוסף הוספת מטעי גפנים, זיתים ועוד. בהעדר מימון לשכירת פועלים, לשתילים, לקניית כלי עבודה, כמו גם בשל העדרו של מנהל למושבה ניטעו מעט מאד עצים. לכך הצטרפו הצקות ערביי הסביבה ועול השמירה שהוטל על מעט המתישבים, ומצב המושבה היה בכי רע.³¹⁹

אחת הבעיות הקשות ביותר של המושבה הייתה סוגיית רישום הבעלות על הקרקע. בעת קניית האדמה מסגן הקונסול הצרפתי פיליבר נרשם חוזה הקנייה בספר האחוזה בעזה, במעמד רי"מ פינס, פיליבר וחוסני בק ובנוכחות עדים, אך מבלי שסומנו גבולות השטח בחוזה. פינס סמך על רישום הנחלה שנמצא במשטרת עזה, אולם לאחר זמן הרישום נעלם, יתכן במזיד, וחוסני בק הסתייג מן הסיכום שנעשה בעבר. איקבלת

316. הביל"ויים, עמ' 250, 257; חיסין, מרשומות, עמ' 167; הנ"ל, מסע, עמ' 172-173; המליץ, (8.2.1888), עמ' 224-225.

317. אריאל, המושבה גדרה, עמ' 42.

318. דוד יודילוביץ, בדיווח בהצבי, כ"ט באב תרמ"ז (19.8.87), עמ' פה. מתוכן הדברים נראה שהדיווח נכתב בסביבות חודש אייר (מאי). ראו גם לסקוב, הביל"ויים, עמ' 254.

319. חיסין, מרשומות, עמ' 167-168.

אישורים אלו מנעה בניית בתים וחפירת באר, עוררה סכסוכי גבולות עם השכנים, לא אפשרה חלוקה פנימית של האדמות ועיכבה עיבוד של חלק מהשטח. ניסיונות וועד חובבי ציון באודסה ונציגיו לפתור בעיה זו עלו בתוהו.³²⁰ שמואל הירש, מנהל מקוה ישראל, ניסה לסייע לגדרה בעניינה, אולם בשל מעורבותם של חלק מבני גדרה בסכסוך עם הפקידות בראשון לציון פסק מלעסוק בכך באותה העת. את המצב הקשה של המושבה הקטנה תיאר, בז' באייר תרמ"ז (1.5.87), חיים חיסין במכתב למנחם מנדל אוסישקין:

לחם אין, אדמה יש מעט, בתים אין, באר אין, מטעים אין, אין סיוע לזיבול, בהמות אין. אין מי שיטרח בדבר הרשיון לבנות. סלח לי, אינני יכול לדבר בפירוט על מצבה של מושבתנו. בקיצור - היא תלויה בשערה.³²¹

דברים דומים כתב כשבוע וחצי אחר כך ביומנו:

בצד יתר הצרות ייחרת החורף שעבר בזכרוננו גם משום שרעבנו בו ממש. מזוננו היה רק לחם יבש, שאפילו הוא לא נמצא תמיד, ואין צורך לומר תה ומזון חם [...] טוב שמר הרצנשטיין הנדיב מיפו, גזכרם לשעבר של חובבי ציון, החבים לו גם היום קרוב ל-2000 פראנק, נותן לנו כסף למזון לסוסים ותומך בנו במידת האפשר. הוא היחיד העומד לנו.³²²

בשלהי שנת תרמ"ז נמנו במקום 7 משפחות, לבד מן הרווקים. אחדים מאנשי גדרה עבדו והתגוררו בראשון לציון ובמושבה לא נותרו למעשה אלא 7-10 אנשים. גם לא נמצאו במקום בנים גדולים לעזר בעבודה ובשמירה. אדרבה, חמישה ילדים נולדו באותה שנה ונזקקו לטיפול והרווקים נזקקו להוצאות שונות על משק בית, דבר שהגדיל את מצוקת המושבה. הפלאחים ניצלו את המצב לרעות בשדות המושבה, דבר שהוביל לעימות עם אנשי הכפר הסמוך.³²³ לפרנסתם ניסו חלק מן התושבים לעסוק בעבודות מזדמנות, כעגלונות ועבודה בעיר.³²⁴

בט' באלול תרמ"ז (29.8.1887), כחודשיים לאחר ועידת דרוזגניק ובחירת מנהיגות חובבי ציון החדשה, כתבו אנשי גדרה שני מכתבים אודות מצבם.

320. אהרנסון, הבארוך, עמ' 90.

321. כתבים, 962. ראו גם לסקוב, הביל"ויים, עמ' 277.

322. חיסין, מרשומות, עמ' 169. הדברים נכתבו בט"ז באייר תרמ"ז (10.5.1887). ראו בדומה: הנ"ל, מסע, עמ' 173.

323. לסקוב, הביל"ויים, עמ' 271, 279.

324. לסקוב, שם, עמ' 282; חיסין, מרשומות, עמ' 169-171.

המכתב הראשון נשלח כמכתב גלוי לעורך עיתון הצבי, אליעזר בן-יהודה. 13 חתומים ציינו במכתב את מצבם הקשה וכי התמוטטותם נמנעה רק בשל העזרה שקיבלו מ"אחינו המעטים הדגולים מחו"צ [מחובבי ציון]", ובפרט מן הסוחר יעקב הרצנשטיין מיפו.³²⁵ הם הדגישו את התודה למטיבם תוך קריאה לחובבי ציון ללמוד מהרצנשטיין כדי לאפשר את הצלחת המושבה. במכתב השני שמוען לד"ר פינסקר ציינו 14 חתומים ביתר פירוט את מצבם הקשה. הם ביקשו למנות להם מנהל שיוכל לטפל בענייניהם ותיארו את הקשיים הרבים בהם הם נתונים:

א. הקציר של השנה שעברה הספיק להם ל-5 חודשים בלבד, ובתבואות השנה הבאה הם אמורים לשלם כשליש או כרבע מחובותיהם. הם ציינו את ההלוואות שקיבלו מהרצנשטיין לצורך מימון מספוא הסוסים, שאלמלא כן כבר נתבטלה עבודתם.

ב. המצב הקשה מאלץ חלק מן האיכרים למכור גרעינים המיועדים לזריעה לשנה הבאה ולקחת הלוואות בהקפה.

ג. יש חשש שיצטרפו למכור את סוסיהם, הן בשל חוסר באדמה, כיון שהקרקע המצויה אינה מספיקה "להחיות בית האכר גם במספר נפשות מעט", והן בשל החובות הרבים.

בסוף דבריהם הוסיפו שיש להתעורר בנושא השמיטה, כיון שעליהם להעריך לכך מראש.

שאלת התמיכה במושבה, כמו גם הדיון בהכנות לשמיטה, הועלו על שולחנה של הנהגת חובבי ציון החדשה שנבחרה בתמוז תרמ"ז. הסוגיות נדונו, בפרט בין פינסקר לבין הרבנים שנבחרו להנהגה, בשלהי שנת תרמ"ז ובמהלך שנת תרמ"ח. דיונים אלו לוו במתח סביב סוגיית האופי הדתי של אנשי המושבה. הביקורת הביאה חלק מהנהגת חובבי ציון ובראשם הרב מוהליבר לשקול את החלפת מתיישבי גדרה באחרים, דבר שעורר סערה בין הדתיים למשכילים בחובבי ציון.³²⁶ בסופו של דבר, הוחלט להמשיך בתמיכה במושבה והוחלט גם על מינוי רי"מ פינס כמשגיח דתי על המושבה וכמזכיר-מדווח על הנעשה בפתח תקוה וביסוד המעלה, במשכורת חדשית של 100 פרנק. פינס עבר לגור ביהוד בי"ב

325 "אשר יתמוך בדינו [...] לעשות כל אשר לאל ידו לטובתנו, בשימו את לבו לנהל פעמים רבות עניני מושבנו הנוגעים להממשלה, ועוד יותר בתמכו בידנו בכספו לתמכתנו וכלכלת סוסנו ויחזק בידנו לבלתי נמות ברעתנו ולבלי תאבד ניר מושבה אחת באה"ק ויוציא על זה כאלפי "פראנקין" אשר לא שבו עורנה אל כיסו" (הצבי, כ' באלול תרמ"ז (9.8.1887), עמ' צ).

326. ראו בהרחבה לעיל פרק תשיעי, בתת-פרק: ועידת חובבי ציון השנייה והשלכותיה.

בחשון תרמ"ח (26.10.1887) ובפועל הפך למנהל גדרה בכלל. הכל גם הסכימו שיש להוסיף לגדרה אדמה, אולם קופת חובבי ציון הייתה ריקה.³²⁷ בקיץ תרמ"ז (אוגוסט 1887) ניתן היתר לשיפוץ המבנים במקום ובגדרה ניצלו זאת לפעולות בנייה. שייד עזר להשיג רישיונות בעלות רשמיים מן השלטונות בקושטא, ובמהלך אדר-ניסן תרמ"ח (פברואר-מרץ 1888), השיג פינס רישיונות להקמת בתים ורפתות, לחפירת באר ולמטע כרמים. לאחר התפייסות עם הירש והתדיינות ארוכה סודר גם סכסוך הקרקע בגדרה. בח' בניסן תרמ"ח (20.3.1888) שולמו לחוסני בק 3,000 פרנק, מכספו של הברון רוטשילד, בסיוע שמואל הירש, כדי שהלה יוותר על תביעותיו. באייר תרמ"ח ניתנו אישורים סופיים לפעולות הבנייה במקום.³²⁸ ככ"ט באדר תרמ"ח (12.3.1888) הוחל בחפירת באר, ברובה במימון הברון,³²⁹ אך רק ככ"ז באדר א' תרמ"ט (28.2.1889) נתגלו מים בעומק של 45 מטר.³³⁰

אנשי גדרה פנו עתה בקריאה לסייע להם לבנות בתי קבע (בעלות כ-3,000 פרנק לבית וחצר) אבל העזרה בוששה מלהגיע. תרומות מעטות (3,000 פרנק) סייעו בהקמת שניים-שלושה מבנים, ולמעשה, מלבד שלוש משפחות, התגוררו רוב התושבים בעשרה צריפים עד שנת תר"ן.

ההתקדמות בנושא הבנייה וחפירת הבאר עודדו את המתיישבים, אך מצבם הכלכלי לא שופר. היבול היה דל, ובכל מקרה לא היה מספק את צרכי המתיישבים, בשל השטח המועט (125 דונם) שניתן לכל מתיישב ושרק מחציתו התאים למזרע.³³¹

חובבי ציון שהשקיעו בגדרה את רוב כספם, ניסו בכל מאודם לשפר את מצב המושבה. בשנת תרמ"ח קיבלה גדרה מחובבי ציון 46,000 פרנק, מתוך סכום של כ-50,000 פרנק שניתן לכל מושבות חובבי ציון גם יחד, רובו לצורך הוצאות משפטיות, מסים, חומרי בנייה, כלים ונטיעות. רי"מ פינס הציע לקנות את אדמת שאכמה הסמוכה, חלקה בת 1,000 דונם, בסך 14,000 פרנק, אולם בהעדר הסכום הנדרש ובשל משא ומתן יגע לא עלה בידי חובבי ציון לקנות את הקרקע. לאחר מכן האמירו מחירי הקרקע וקניית אדמה להרחבת המושבה לא הייתה ריאלית.³³²

327. לסקוב, הביל"ויים, 257, 282-283.

328. הורביץ, מרשימותיו, עמ' 252; הורביץ, שלוש תעודות, עמ' 135; לסקוב, הביל"ויים, עמ' 286-287.

329. 7,000 פרנק נתן הבארון ו-2,200 פרנק הוסיפו חובבי ציון לאחר שהתברר שיש צורך בכסף נוסף.

330. לסקוב, הביל"ויים, עמ' 286.

331. אריאל, המושבה גדרה, עמ' 44-45; כתבים, 1200.

332. לסקוב, הביל"ויים, עמ' 298; הנ"ל, המושבות, עמ' 410.

כמו במושבות אחרות גם כאן החלו האיכרים לתלות את יהבם על מטעי הגפן. כבר בשנת תרמ"ו ציין אחד מבני המושבה:

חובה מוטלת על חו"צ [חובבי ציון] לדאוג להתפתחות מטעי עצי פרי בגדרה, אשר בזה תלויות עתידות כל המושבה אם לחסד אם לשבט. אם יתנו להקאלאניסטים היכלת לטעת איש איש עצי גפנים על שטח 10 דונאם אדמה, כי אז תמצא יד הקאלאניסטים מקץ ארבע שנים להחל להשיב לחו"צ את חוב הכסף אשר הוציאו עליהם.³³³

הכותב הוסיף כי לאחר חפירת הבאר "לא תבצר מהאכרים לטעת בשנה הבאה, עצי תפוחיזהב, עצי לימונים ואתרוגים. בין כל המושבות הנוסדות בא"י אין אף אחת המסוגלת למטעי אתרוגים כהמושבה גדרה".

ואכן בהעדר קרקע נוספת הוחלט להרחיב יותר ויותר את שטח מטעי הגפן על חשבון הפלחה.³³⁴ בשנת תרמ"ח ניטעו בשטח המושבה יותר מ-70,000 גפנים, לעומת 30,000 בתרמ"ז.³³⁵ 28,000 גפנים היו נטועות בשטח פרטי בן ארבע חלקות שבבעלות שני אחים מרוסיה, האחים יעקב זאב ומשה ניסן שמוליצי'נסקי. שטח זה ושטח נוסף של האחים בראשון לציון, עובדו על ידי קרוב משפחתם, בחור בשם יצחק פרנק.³³⁶ כ-80,000 גפנים היו מחולקות בין התושבים שנתמכו על ידי חובבי ציון, כשלכל מתיישב בין 3,000-6,000 גפנים, זאת במימון של 250 פרנק לאיש עבור המטעים, מידי הנהלת חובבי ציון.³³⁷ אולם הפירות על העצים היו עדיין בשנות הערלה, וממילא לא חל שיפור במצבם הקשה של בני גדרה. למעט גפנים, היו נטועים בגדרה כ-2,500 עצי פרי, רובם זיתים ומיעוטם שקדים.³³⁸

333. כנסת ישראל, א (תרמ"ז), דורש לציון, עמ' 996-997. הערה מעניינת הוסיף הכותב: "לחו"צ אין לשכוח כי עוד מעט ותגענה שנות "שמטה" "ויובל". מן היכלת הוא להכין בעת הזאת ענבים לרוב, אשר יקלו את עול מצב הקאלאניסטים".

334. לסקוב, הביל"ויים, 287-288; הנ"ל, המושבות, עמ' 410.

335. ברזילי, המושבות, עמ' 34-35; אהרנסון, הבארון, עמ' 226.

336. השטח נמכר להם בתיווכו של אברהם קופלמן מפתח תקוה, נציגו של רי"מ פינס (ראו דיווח של קופלמן לפינס מיום י"א שבט תרמ"ה, אצ"מ 11-109\A). כבר בשנת תרמ"ו ניטעו בחלקתם, בשטח של 60 דונם, 18,000 גפני 'חברון', 5,500 זמורות צרפתיות וכן 300 עצי זית ו-100 עצי תאנה (כנסת ישראל, א (תרמ"ז), דורש לציון, עמ' 996). וראו עוד ברזילי, המושבות, עמ' 34-35, המציין בשנת תרנ"ב שבשטח זה 30,000 גפנים שניטעו בתרמ"ז.

337. אריאל, המושבה גדרה, עמ' 44; כתבים, 1200. וראו ברזילי, המושבות, עמ' 34-35. המציין בשנת תרנ"ב, סך של 70,500 גפנים שנטעו 12 איכרים בתרמ"ח.

338. היסין, מסע, עמ' 177-178; אהרנסון, הבארון, עמ' 237.

אנשי גדרה טענו שמוטב להשקיע במושבה סכום אחד גדול לביסוסה ואז תוכל להתקיים בכוחות עצמה. כבר ב-1887 עלו הצעות לתת סכום גדול חד-פעמי לביסוס המושבה, אולם הסכום הגדול שכנראה נדרש (כ-50,000 פרנק) לא הוסכם, בפרט בשל הביקורת הגוברת על ההתנהלות הדתית במושבה, והסתייגות חלק מראשי חובבי ציון בהשקעה גדולה במושבה. למעשה מאז הקמת גדרה ועד סוף שנת תרמ"ט השתתפו חובבי ציון בהוצאות המושבה בסך של כ-158 אלף פרנק, מתוכם 42 אלף על רכישת האדמה. בין השנים תרמ"ה-תר"ן (1884-1890) ניתנו לפתח תקוה מקופת חובבי ציון: 134,512.43 פרנק ולגדרה 133,267.75 פרנק.³³⁹

סוגיית השמיטה

כאמור כבר במכתבם לד"ר פינסקר, מיום ט' באלול תרמ"ז (29.8.1887), העלו אנשי גדרה את שאלת השמיטה והיו למעשה הראשונים שעוררו את הנושא בפומבי. במכתבם ציינו כך:

ואם תשמט אדמתנו חיינו תלויים לנו מנגד בשנה הזאת, ותלויים הננו בזה בדעת אחינו ברוסיה. ואתם דעו וראו מה לעשות, ועלינו לדעת זאת מראש בעוד חדשים שנים כי בעבודת שנת השמיטה תלויה גם עבודת השנה הבאה במשפט חליפות זרע הקיץ והחורף.³⁴⁰

שתי נקודות העלו אנשי גדרה:

1. שביתה בשנת השמיטה מזריעת יבולי השדה, תגרום להם נזק כלכלי כבד.
2. במידה והאדמה תושבת, יש לדעת על כך במעוד מועד, כדי למזער עד כמה שאפשר נזקים.

מחזור הזריעה המקובל בחלקה נתונה היה כאמור: שנה תבואות חורף ושנה תבואות קיץ. החלקות שנזרעו בשנת תרמ"ז בתבואות חורף היו עשויות אפוא להיזרע בשנת תרמ"ח בתבואות קיץ, ובשנת תרמ"ט בתבואות חורף. יתר על כן בני גדרה סברו שמן ההיבט החקלאי-הכלכלי הם היו צריכים לזרוע בשנת תרמ"ח את שדותיהם בעיקר בתבואות קיץ, משום שהערכים זרעו אותן כמה שנים ברציפות בתבואות חורף.³⁴¹ אם

339. אפל, בתוך ראשית, עמ' 99; לילינבלום, דרך לעבור, עמ' 152; לסקוב, הביל"ויים, עמ' 298.

340. כתבים, 1041.

341. ראו מכתבו של דוב אריאל-לייבוויץ מיום כ"ז בטבת תרמ"ט, שציין שבשל זריעת האדמות על ידי הערבים "שנה אחר שנה תבואות החורף, נחוץ היה לזרעה כלה תבואות הקיץ בשנה שעברה" (המליץ, כ"ח בשבט תרמ"ט (30.1.1889), עמ' 1; אליאב, ספר העלייה הראשונה, ב, עמ' 171). באופן דומה ציינו איכרי

כך, בתרמ"ט הייתה צריכה אדמת גדרה להזרע בעיקר כתבואות חורף, אולם אם חל איסור לזרוע תבואות חורף בשנת תרמ"ט, לא משתלם לזרוע בעונה הקודמת תבואות קיץ, שההשקעה בהן מרובה והרווח העיקרי מהן אינו היכול אלא הכשרת השדה לתבואות החורף ('כראב'). ממילא כדי למזער נזקים עדיף לזרוע בחורף תרמ"ח תבואות חורף בכל שדות המזרע (גם באלו שנזרעו תבואות חורף שנה קודמת), ואף שזריעת תבואות חורף שנה אחרי שנה אינה אופטימאלית, היא עדיפה על פני איבוד כל תבואות החורף בשנתיים הקרובות.

למעשה לא קיבלו האיכרים תשובה ברורה מד"ר פינסקר וטרם נתקבלה פסיקת הרבנים. משכך זרעו האיכרים במהלך חורף תרמ"ח, את כל שטחי המזרע בגדרה שברשותם, כתבואות חורף בלבד, למעט חלקה אחת שבעליה יצאו לחוץ-לארץ שלא נזרעה. הם קיוו שזיבול השדות יועיל ליבולי השדה, אולם יבולי תרמ"ח היו מועטים, והגיעו לשערים נמוכים ביותר.³⁴²

יבולי שנת תרמ"ח בגדרה ³⁴³			
החקלאים	חיטים (כלי')	שעורים (כלי')	תורמוס (כלי')
1. בלקינד	24	45	25
2. הורוביץ	20	39	30
3. הנקיץ	15	53	25
4. חזנוב	13.5	45	29
5. חנקיץ (מנדל)	29	45	15
6. חנקיץ יעקב	10	90	40
7. לייבוביץ	25	42.5	27.5
8. ליס	13.5	45	29
9. סברדלוב	25	42.5	27.5
10. פוקס	25	20	22
11. פיינברג	24	45	25
12. צוקרמן	29	45	15
13. שמעונוביץ	25	56	28
סך-הכל נקצר	278	613	338
נזרע	178	240	360

גדרה במכתבם לעורך ה-Judische Presse שביכולתם בשנה זו לזרוע "רק חלקי אדמה קטנים בחטים וכו', יען פה נחוץ לזרוע חליפות מיני תבואות שונים" (המליץ, כ"ז בשבט תרמ"ח (8.2.1888), עמ' 225).

342. ראו מכתב דב לייבוביץ-אריאל, שם; אליאב, ספר העלייה הראשונה, שם; המליץ, י' בתמוז תרמ"ט (9.7.1889), עמ' 4. ומכתבו של ר"מ פינס, המליץ, ט"ז באב תרמ"ט (13.8.1889), עמ' 2.

343. כתבים, 1288. את הדיווח שלח פינס לפינסקר בא' בשבט תרמ"ט (3.1.1889).

האיכרים תלו זאת בעיקר במיעוט גשמים,³⁴⁴ אך מסתבר שהחלטה לזרוע תבואות חורף שנתיים ברציפות תרמה לתפוקה הדלה של יכולי שנת תרמ"ח. בנוסף לכך נקנסו האיכרים על שדשו את התבואה לפני שהגיע פקיד הממשלה לקבל את המעשר.³⁴⁵

להחלטה לזרוע תבואות חורף בשנת תרמ"ח, תרמה במיוחד עמדתו של רי"מ פינס, מנהלה בפועל של המושבה. מבחינה עקרונית סבר פינס שמעמדה ההלכתי של השמיטה בזמן הזה קל, כפרט בשל העובדה שהבעלות על האדמות בארץ הייתה באופן רשמי בידי הסולטאן התורכי, אולם הוא ראה במאמצים להתיר את העבודה בשמיטה במציאות הקיימת, בה ההתיישבות ממילא תלויה כולה בתמיכה, ניסיון לנתק את ההתיישבות מאופייה הדתי.³⁴⁶ הוא גם ביקר בחריפות את האופי הצרפתי שהפקידות משרה במושבותיה וראה בעמדתה בסוגיית השמיטה ביטוי לאופי זה.³⁴⁷ עמדת רבו, הרב מרדכי גימפל יפה, שאסר את העבודה בשמיטה, ועמדת גיסו, הרב דוד פרידמן מקרלין, ששלל את היתר המכירה, חיזקו מסתמא את עמדתו בעניין. בנוסף לכך סבר פינס שעבודה בשמיטה על ידי אנשי גדרה תחריף את יחסם העויין למושבה של גורמים דתיים בארץ ובחו"ל שביקרו את ההתנהלות הדתית במקום, ותיפגע בכלל בתמיכתם בהתיישבות בארץ, ואילו השביתה מעבודת השדה, שממילא לא סיפקה את צרכי המושבה, תדגיש את מחוייבות בני המושבה להלכה, ותגביר את התמיכה בהתיישבות בכלל אצל רבים.³⁴⁸ משהתברר בתחילת שנת השמיטה שרוב האיכרים בפתח תקוה, עקרון וקסטינה שובתים, התחזק עוד יותר פינס בעמדה זו וסבר שאם גדרה, המושמצת שלא בצדק כמחללת דת, תתחיל לעבוד ראשונה הדבר יפגע בה ובהתיישבות בכלל. מאידך היה פינס ער לביקורת שתהיה עליו, כנציג חובבי ציון, על כך שאיכרי המושבה שובתים ממלאכה שנה שלמה, כפרט לאור מצבה העגום של המושבה והספקות שהועלו בנוגע להמשך שכלולה ועוד לאחר שבני המושבה עצמה הם אלו שהעלו את הצורך בהיתר עבודה בשביעית.

344. אריאל-לייבוזיץ במכתבו (לעיל הע' 341).

345. כתבים, 1324.

346. ראו דבריו במכתב לרש"י פין בט' בשבט תרמ"ט (13.12.1888): "כשאני לעצמי גם דעתי נוטה להיתר מצד שהאדמה פה לפי המבואר בספר החוקים גופה למלכות ואין מחזיקים בה אלא זכות חזקה כעין החזקות הנהוגות בישראל על פי תקנות רבני פולניא. אך אמרתי, כי לא טוב להתיר הדבר בפעם אחת. [...] תקנות בדת [...] בהעשותן ברעם ורעש וקודם שהורגש הצורך בהן, אף-על-פי שהרואים את הנולד יראו מראש כי הצורך יבוא, בכל זאת תזיקנה מאד להדת, כי ההמון יאמרו התורה בידי הרבנים כחומר ביד היוצר" (כתבים, 1285)

347. כתבים, שם; המליץ, ט"ז באב תרמ"ט (13.8.1889), עמ' 2.

348. כתבים, 1273.

כבר בחודש טבת תרמ"ח הבהיר פינס, במענה לד"ר פינסקר שביקש ממנו לפעול להשגת היתר עבודה בשמיטה אצל רבנים ידועים, כי "קשה יהיה להתיר שמיטה לגמרי". יחד עם זאת, עבודות לצורך קיום האילנות מותרות ולגבי עבודות השדה הוא מקווה להצליח לקנות קרקע נוספת שממילא נדרשת לשכלול המושבה. המכירה תחול לאחר השמיטה ובשמיטה תהיה רק שכורה להם ואז יוכלו לעבדה בהיתר.³⁴⁹

עם התקרב שנת השמיטה, נטו האיכרים לשבות בשמיטה. קרקע נוספת לא נקנתה והאדמה נזרעה כאמור ביבולי חורף. מירושלים נשלחו להם אזהרות לקיום השמיטה והעובדה שברוב המושבות באזור הוחלט לשבות, למעט ראשון לציון, שהמשק העיקרי שלה היה מטעים, תרמה גם כן להחלטתם.³⁵⁰ היחיד שזרע כרגיל בגדרה היה יצחק פרנק, מנהל חלקת האחים שמוליצי'נסקי, ש"לא נמנע מזרוע רוב שדותיו חטים וע"י פועלים בני ישראל כמעשהו שנה שנה".³⁵¹

הנהגת חובבי ציון ניסתה ללחוץ על בני המושבה לעבוד. לבקשת פינסקר שלח הרב מוהליבר מכתב לפינס בו הבהיר כי ניתן היתר לעבודה בשביעית.³⁵² פינסקר גם הודיע לפינס, באלול תרמ"ח, שלאור ההיתר שנשלח עליו להשתדל שיעבדו האיכרים היטב, כדי למנוע לזות שפתיים.³⁵³

אולם בפועל לא עיבדו האיכרים את השדות בחורף תרמ"ט. הביקורות על רי"מ פינס ועל אנשי גדרה לא איחרו לבוא. המזכירות באודסה ובוילנה, כמו גם אגודות חובבי ציון בפולטבה ובמוסקבה וגורמים נוספים בחובבי ציון, הביעו, בראשית חורף תרמ"ט, תרעומת על כך שהמושבה, שאף הייתה הראשונה לפנות בנושא השמיטה להנהגת חובבי ציון, אינה מקבלת למעשה את היתר הרבנים, וראו בכך כניעה לרבנות הירושלמית וביטוי

349. כתבים, 1130. ראו לעיל שער חמישי, הע' 49.

350. בכ"ט בסיון תרמ"ח (8.6.1888) כתב יחזקאל לייבוביץ, שו"ב גדרה, לנצי"ב ש"בדבר השמיטה לא נגמר עדיין העניין" (כתבים, 1207). בא' באב תרמ"ח (9.7.1888) כתב זימל פרסמן לאוסישקין שצבי הורביץ מגדרה כתב לו שהם קיבלו מכתבים נזעמים מרבנות ירושלים עם אזהרה לקיים השמיטה, ובגדרה אומרים לקיים השמיטה כי חוששים מפני דעת הקהל, כיוון שלא עומדים לימינם לא הברון ולא חובבי ציון (כתבים, 1217).

351. פינס במכתבו (המליץ, ט"ז באב תרמ"ט (13.8.1889), עמ' 2). דיווח ממקוה ישראל מלמד ששניים מהעובדים בכרמים שבניהול פרנק היו בוגרי מקוה ישראל, שכן צויין שלשניים משלושת התלמידים שסיימו את חוק לימודיהם ב-31.12.1888 (כ"ז בטבת תרמ"ט), "מצאנו תיקף [תכף] ומיד עבודה לכרות הזוללים ועבודת כרם אחד אצל קולוניסט עברי אשר לו ככרת ארץ רבה בראשון לציון ובגדרה וישלם לו שלשה פראנק ליום" (המליץ, ט' בניסן תרמ"ט (10.4.1889), עמ' 6).

352. כתבים, 1234.

353. כתבים, 1236.

לחוסר מעש ולעצלנות. היו אף שקראו למנוע מן המושבה תמיכה אם תשבות.³⁵⁴ ביקורות דומות פורסמו בהמליץ, בפרט על ידי העורך אלכסנדר צדרבוים (אר"ז),³⁵⁵ ועל ידי אברהם יעקב סלוצקי, חבר מערכת המליץ ומן הפעילים הדתיים בחובבי ציון.³⁵⁶ ניסיונותיהם של פינס ושל כמה מהאיכרים, להבהיר שלא משתלם היה לפעול אחרת בשל המציאות החקלאית ובשל תנאי ההיתר,³⁵⁷ התקבלו בספקנות, בפרט בשל העובדה שפינס הסתייג למעשה מן ההיתר, לא מכר את קרקעות המושבה לגוי, וחבר לשביתת המושבות פתח תקוה ועקרון, והטענות שהעלה נתפסו כאמתלה שנועדה לרצות את הנהלת חובבי ציון ובמקביל למשוך זמן ולהפסיד את זמן הזריעה.³⁵⁸

באופן מעשי נסב הויכוח על שני נושאים עיקריים:

א. על ההחלטה שלא לזרוע את השדות בשנת השמיטה בתבואות חורף.

ב. סוגיית זריעת השדות ביבולי קיץ בקיץ תרמ"ט, ובידי מי.

כבר ב"א בתשרי (16.9.1888) כתב פינס לפינסקר שאין לזרוע את האדמה ביבולי חורף, מאחר שהיא נזרעה כבר בשנה החולפת, אולם הוא יפעל לפי תנאי ההיתר של הרב ספקטור בנוגע לזרוע הקיץ, כלומר שהקרקע תעופד על ידי גויים ובמקביל יחפש אדמה של גויים לשוכרה כדי שלא יאמרו שבני גדרה בטלנים. ועבודת הגפנים תיעשה לאור הדרכת רבני ירושלים.³⁵⁹

354. כתבים, 1258, 1261, 1265, 1266, 1267.

355. המליץ, כ"ג כסלו תרמ"ט (27.11.1888), עמ' 2511-2512; ה' באדר א' תרמ"ט (6.2.1889), עמ' 1-2; ו' באדר א' תרמ"ט (7.2.1889), עמ' 1-2.

356. המליץ, כ"ט בכסלו תרמ"ט (3.12.1888), עמ' 2567-2568; ה' באדר א' תרמ"ט (6.2.1889), עמ' 2-1; ו' באדר א' תרמ"ט (7.2.1889), עמ' 1-2. סלוצקי חתם בשם-העט ק-איקס. ראו הבהרתו בהמליץ, ו' באייר תרמ"ט (7.5.1889), עמ' 5.

357. ראו הבהרותיו של פינס בהמליץ, י"ט בשבט תרמ"ט (21.11.1889), עמ' 1; יט באדר ב' תרמ"ט (22.3.1889), עמ' 1-2. פינס התכתב בעניין גם עם אחיו, ירוחם פישל פינס, ועם הרב מרדכי אלישברג, ראו במכתבו של ח"ז מכבי למ"מ אוסישקין, מכ"ז בניסן תרמ"ט (כתבים, 1305). כן פרסמו הבהרות בנושא מאיר בלקינד מגדרה במכתבו מיום כ"א בטבת תרמ"ט (המליץ, כ"ו בשבט תרמ"ט (28.1.1889), עמ' 1-2) ודוב אריאל-לייבוויץ מגדרה, במכתבו מיום כ"ז בטבת תרמ"ט (שם, כ"ח בשבט תרמ"ט (30.1.1889), עמ' 1).

358. ראו תגובת 'דובר אמת' (הוא מרדכי לובמן, ראו לעיל שער חמישי, הע' 40) בהמליץ, ל' באדר א' תרמ"ט (3.3.1889), עמ' 1. ותגובת א"י סלוצקי בהמליץ, ה' באייר תרמ"ט (7.5.1889), עמ' 1-2; ו' באייר תרמ"ט (7.5.1889), עמ' 4-5.

359. כתבים, 1253.

פינסקר ומל"ל פקפקו בנכונות הטענה שהאדמה צריכה לנוח. הם גם קיבלו חוות דעת הדוחות טענה זו. לובמן מראשון לציון כתב למל"ל שיש לגדרה אדמה ראוייה לעיבוד,³⁶⁰ ושמואל הירש, מנהל מקוה ישראל, כתב לפינסקר שאין צורך כלל להשבית האדמה במושבות בכלל ובגדרה בפרט.³⁶¹ הירש הוסיף שכמה פעמים אמר זאת לפינס, המנסה לצאת גם ידי חובת רבני ירושלים וגם ידי חובת חובבי ציון. בפועל ניסה פינסקר לקדם השגת קרקע נוספת שתזרע בשמיטה, וכתב בט"ז בחשוון תרמ"ט (21.10.1888) לאנשי המושבה שאם ישבו בחיבוק ידיים בשנה הקרובה לא יוכל לערוב שיקבלו תמיכה.³⁶² באותו היום גם שלח מכתב לפינס והתרה בו שאם יתברר שהשביתה אינה באמת דרושה מבחינה כלכלית, הדבר יגרום רעה גדולה להתיישבות "ורבים מחו"צ [מחובבי ציון] יתייאשו מפעולתם".³⁶³ רש"י פין, שרגז על החלטת המושבה, הודיע במכתב מט' בכסלו תרמ"ט (13.11.1888) לפינסקר שהוא אינו מעוניין שהכסף שהופקד בידיו ישמש לתמיכה לאנשי גדרה, אלא לקניית קרקע נוספת,³⁶⁴ ואגודת חובבי ציון במינסק הודיעה לפינסקר שהחליטה "לשלול תמיכת הכסף הנשלח מעירנו מהאכרים אשר ישבתו מעבוד את האדמה",³⁶⁵ ומכתב דומה שלחה גם אגודת חובבי ציון בייליסאביטגראד.³⁶⁶

פינס טען שללא קשר לעמדתו האישית בנוגע לשמיטה, אין תוחלת בזריעת שטחי המושבה בתבואות חורף. הוא המשיך לחפש שדה של גויים כדי לזרעה בחכירה, אך בעקבות הלחצים הוא גם הבהיר כי חלק מן העבודות בקיץ, בשדות המושבה, תיעשה על ידי האיכרים עצמם.³⁶⁷ אלא שגם בסוגייה זו עמד פינס בעימות עם חלק מחובבי ציון, ובהם רש"י פין וסלוצקי, שטענו שעל פי ההיתר מותרים האיכרים לעשות גם מלאכות דאורייתא כמו זריעה.³⁶⁸ כאמור נושא זה היה מעורפל, ופינס טען שההיתר ששלח הרב מוהליבר מגביל את העבודות המותרות ליהודים רק למלאכות דרבנן. ממילא, ציין ש"אם כל המושבות יעבדו כל עבודה בהחלט יעבדו גם המה", אולם אם שאר המושבות ישבתו

360. כתבים, 1272.

361. כתבים, 1275. והשוו לדברי חיסין, מסע, עמ' 219, בנוגע לטענה שיש צורך שהאדמה תנוח ש"כל הטיעון הזה אינו אלא פטפוט, ונקל להפריכו" (וראו לעיל הע' 152).

362. כתבים, 1266.

363. כתבים, 1265.

364. כתבים, 1274.

365. כתבים, 1279. המכתב מליל כ"ו בכסלו תרמ"ט (29.11.1888).

366. כתבים, 1284. המכתב מט' בטבת תרמ"ט (13.12.1888).

367. ראו כתבים, 1253, 1273.

368. ראו כתבים, 1281; המליץ, ה' באייר תרמ"ט (6.5.1889), עמ' 2.

הוא יורה לאנשי גדרה לעשות בעצמם פעולות שעיקרן מדרבנן, "דהיינו: טיוב (חרישה לשנה הבאה), זיבול, עידור, ניכוש ואולי גם נטיעה"³⁶⁹.

פינסקר לא השתכנע מן הדברים. הוא קיבל את הערכתו של שמואל הירש, שהאדמה ראויה לעיבוד ואת טענתו של רש"י פין שההיתר אינו מגביל את עבודת האיכרים.³⁷⁰ הדבר הצטרף לטענות שהועלו בכלל כנגד התאמתו של פינס לניהולה הכלכלי של המושבה.³⁷¹ בכ"ה בכסלו תרמ"ט (29.11.1888) שלח פינסקר מברק להירש והורה לו למנוע תמיכה מן השובתים מעבודות השדה. מברק דומה שלח להם גם מאיר פריידנברג, נציג אגודת מוסקבה. שלושה ימים אחר כך הגיע אליו מברק מהירש, שנשלח כבר בכ"א בכסלו תרמ"ט (25.11.1888) והתעכב בשל בעיה בטלגרף, ובו בקשה לאישור 2,500 פרנק למימון נטיעות חדשות, במקום אלו שמתו בשנה החולפת, ולתיקון העגלות הנדרשות לעבודה. פינסקר הבין מכך ש"נרצו הקולוניסטים לעבוד את אדמתם" והשיב במברק באותו היום כי הוא מאשר את הסכום הנ"ל.³⁷² בשני מכתבים שכתב לגבאים היועצים עדכן אותם פינסקר במהלכים שנקט.³⁷³ הוא ציין שלמרות שדעת כל הגבאים, למעט הנצי"ב, הייתה שעל האיכרים בגדרה לא לשבות, הוא לא נקט עד עתה עמדה מעשית, אולם כעת הוברר לו מהירש ש"בעבודתם תלוי ממש פקוח נפשות". בשל מיעוט הגשמים יכול השנה החולפת היה גרוע והאיכרים כבר זקוקים ללחם. אם לא יעבדו יחסר להם ולבהמותיהם לחם ומספוא ל-18 חודשים עד תמוז תר"ן (יולי 1890). עלות המזון והמספוא היא 1,300 פרנק לחודש ובסך הכל 23,400 פרנק ל-18 חודשים. זאת בנוסף להוצאות נוספות, שעלותם כ-16,600 פרנק נוספים, כדלהלן:

369. כתבים, 1273. מאוחר יותר ציין פינס כי הרב מוהליבר הבהיר אחר כך שהוא אינו מחלק בין מלאכות דאורייתא למלאכות דרבנן, אלא בין מלאכות נחוצות לאינן נחוצות. אולם פינס ציין שמלבד שעמדה זו לא הובהרה בזמנו, ואינה עולה לדעתו בפשטות מן הפסק שפורסם, הרי שהרב מקוטנא כתב אחר כך במכתב, שהוא מסתייג מעבודת יהודים וכי כך עולה גם ממכתבו של הרב ספקטור לרב א"ל פרומקין מפתח תקוה, אותו ראה (המליץ, יט באדר ב' תרמ"ט (22.3.1889), עמ' 3). וראו תגובתו של סלוצקי, בהמליץ ה' באייר תרמ"ט (6.5.1889), עמ' 2. וראו לעיל הע' 170.

370. כתבים, 1281.

371. ראו ביקורתו של מרדכי לובמן במכתבו למל"ל, מיום ב' בכסלו תרמ"ט (6.11.1888) (כתבים, 1272). לביקורת זו היה שותף גם הרב מוהליבר, ראו מכתבו לרש"י פין מי"ב בתשרי תר"ן (6.8.1889) (כתבים, 1395). וראו גם דברי רש"י פין, במכתבו לדר"ר פינסקר מט' בכסלו תרמ"ט (13.11.1888) (כתבים, 1274).

372. ראו כתבים, 1281, 1324; מכתב דב לייבוויץ-אריאל, מכתב בטבת תרמ"ט (המליץ, כ"ח בשבט תרמ"ט (30.1.1889), עמ' 1); מכתב ישראל בלקינד, מט"ו בשבט תרמ"ט (המליץ, י"ז באדר א' תרמ"ט (18.2.1889), עמ' 1); פינס במאמרו בהמליץ, י"ט באדר ב' תרמ"ט (22.3.1889), עמ' 1.

373. המכתב הראשון, מכ"ח בכסלו תרמ"ט (2.12.1888), מוען לנצי"ב ובראש המכתב נכתב: "מכתב חוזר גבאים היועצים נ"י" (כתבים, 1281). המכתב השני מכ"ב בטבת תרמ"ט (26.12.1888) מוען לרש"י פין וגם בראשו נכתב "מכתב חוזר גבאים היועצים נ"י" (שם, 1287).

ההוצאות הצפויות בגדרה בפרנקים, ל-18 חודשים (מאלול תרמ"ח עד תמוז תר"ן)		
הוצאות קיום	מזון	18,000 (1,000 לחודש)
	מספוא	
	מים	5,400 (300 לחודש)
	משכורות לבעלי משרה	
הוצאות שוטפות נוספות	תרופות	כ-16,600 פרנק (כ-920 פרנק לחודש)
	עבודת הכרמים	
	קניית בהמות	
	תקון כלי עבודה	
	זבל	
	הוצאות "למלכות ולמשפטים"	
הוצאות מקריות צפויות	מחלת איכר	כ-16,600 פרנק (כ-920 פרנק לחודש)
	נזקים כמו: מות סוס, שבירת עגלה, גג דולף	
	הוצאות משפטיות עקב סכסוכי שכנים	

פינסקר הוסיף כי משביקשו האיכרים, באמצעות הירש, 2,500 פרנק לזריעה ולהוצאות נוספות, הבין פינסקר שהם הסכימו לעבוד ואישר את ההעברה. יש לציין שמאלול תרמ"ח עד טבת תרמ"ט שלחו חובבי ציון 13,043.66 פרנק שהוצאו כולם על גדרה, פרט ל-500 פרנק ליסוד המעלה.³⁷⁴

פינסקר ציין עוד, כי העיסוק הרב בתמיכת המושבות ולא במטרה העיקרית של קניית אדמות, מחליש את התמיכה באגודה בציבור ולכן ראוי להשקיע את המינימום הנדרש בנושא זה, ומבחינתה של גדרה יש להקציב 1,300 פרנק לחודש עבור המחיייה, כשהוא מעריך שאם יזרעו האיכרים תבואות חורף בשנה זו, הם יוכלו להתפרנס מהן כ-3-4 חודשים, החל מן הקציר.³⁷⁵ יש לציין שבמצוות הנצי"ב העביר פינסקר לפינס 42.6 רובל (106.5 פרנק) שהיו מופקדים אצל הנצי"ב, לטובת שובתי שביעית, ואלו הגיעו בסופו של דבר לאנשי גדרה.³⁷⁶

374 שם, 1287, הערה 2.

375 שם, 1287.

376 שם, 1281.

אלא שעל אף הרושם שהתקבל, כאילו בני גדרה חזרו בהם משביתתם,³⁷⁷ לא נזרעו שדות האיכרים באותה שנה ביבולי חורף, אלא נחרשו מיד לאחר הגשם הראשון כמה פעמים, כהכנה לזריעת תבואות הקיץ. כמו-כן, עסקו האיכרים בהשלמת הנטיעות החסרות בכרמים,³⁷⁸ כשפינס מתיר פעולות אלו גם בלא מכירת הקרקע לגוי.³⁷⁹ בנוסף לכך, חכרו כמה איכרים שטח אדמה קטן מן הפלאחים השכנים וזרעו בהם חיטים בכמות קטנה, אך ככל הנראה העבודה נעשתה בידי הפלאחים.³⁸⁰ כמה איכרים זרעו חיטים בחלקות קטנות שלא נזרעו בשנה הקודמת, ובנוסף לכך, זרעו רוב האיכרים ירקות בגינותיהם.³⁸¹ חלקה אחת בלבד אכן נזרעה כולה בתבואות חורף בשנת השמיטה, אך כלל לא על ידי יהודים.

377. המגיד, ט"ז בטבת תרמ"ט (20.12.1888), עמ' 391. פורסם שוב בכתבים, 1286; חבצלת, א' באדר א' תרמ"ט (1.2.1889), עמ' 157; מכתב פינסקר לפינס, מ' באדר א' תרמ"א (11.2.1889) (כתבים, 1292).

378. מאיר בלקינד במכתבו מיום מיום כ"א בטבת תרמ"ט (המליץ, כ"ב בשבט תרמ"ט (25.1.1889), עמ' 1). דב לייבוויץ-אריאל במכתבו מיום כ"ז בטבת תרמ"ט (המליץ, כ"ח בשבט תרמ"ט (30.1.1889), עמ' 1). יש לציין שמהנתונים שאסף יהושע אייזנשטדט, בשנת תרנ"א, עולה שבאחת הנחלות בגדרה נשתלו 1,000 גפנים חדשות בשנת תרמ"ט (ברזילי, המושבות, עמ' 34-35; אהרנסון, הברון, עמ' 228) ואולי מדובר בנחלה שבניהולו של יצחק פרנק (ראו לעיל הע' 336 והע' 351). צבי הורביץ ציין כי חלק מן האדמות לא יכלו כלל להיזרע, בשל ריבוי הגשמים שלא איפשר חרישה מספקת, הנדרשת לזריעת תבואות קיץ (המגיד, י' בטבת תר"ן (2.1.1890), עמ' 5).

379. כפי שציין ר"מ פינס כבר במכתב לרש"י פין, מט' בטבת תרמ"ט (13.12.1888): "בלי המכירה המדומה אשר היא בעיני לא שוה כלום" (כתבים, 1285) כאמור הוא ציין שם שמבחינה הלכתית הוא סבר שהאדמה נחשבת כאדמת גוי (ראו לעיל הע' 346). גם מאוחר יותר הסביר פינס שהעדיף לסמוך על כך שהאדמה היא אדמת 'מיר' ודינה כאדמת גוים מאשר "להטפל במעשה אחיזת עינים של מכירת קרקעות מחוץ לערכאות, שאין בה ממש אפילו כממשו של צל עוף הפורח" (המליץ, ט"ז באב תרמ"ט (13.8.1889), עמ' 2). צבי הורביץ ציין בזיכרונותיו בציר שנעשה בשנת 1889 ופירוטיו נמכרו לערבים (ראו לעיל שער חמישי, הע' 13), ואם דייק יוצא שנהגו חולין בפירות שגדלו בשביעית.

380. שם ושם. וראו גם הדיווח ש"אנשי גדרה מפני שאין להם השנה אדמה לעבודת זרע הסתו, שכרו להם אדמה ועובדים אותה כמשפט" (הצבי, ג' בטבת תרמ"ט (7.12.1888), עמ' לב). לדברי רוקח שטח זה עובד על ידי שלושה מבני המושבה, כשכל אחד עיבד דונם אחד בלבד, והיכול היה מועט ביותר גם "כי פזרו הזריעה יחד עם המספוא לסוסים" (חבצלת, א' באדר א' תרמ"ט (1.2.1889), עמ' 157; ה' באב תרמ"ט (2.8.1889), עמ' 324). במכתב לרוקח ציין כותב אלמוני (חתם ב.י.) כי כמה איכרים בודדים חכרו אדמה מהגוים והעבודה בחלק החכור נעשתה על ידי הפלאחים (חבצלת, ב' שבט (4.1.1889), עמ' 122). וראו עוד בחבצלת, ט' בשבט תרמ"ט (11.1.1889), עמ' 129, שבלחץ חובבי ציון, איכרים בגדרה "אם כי אין להם אדמה בש"ז [בשנה זו] יצאו ידי חובת עבודה בחכרם ד' אמות קרקע אצל הגוים". והשוו לדברי לילינבלום, בכ"ד בסיון תרמ"ט: "אני איני מאמין שיהיה להם השנה הזאת קציר הגון, כי ה' פינס עשה את שלו ולא הניחם לעבוד בשביעית, ובשעה שחזקו עליו דברי הד"ר פינסקער ודברי ה' פריידענבערג לעבוד בשביעית חכר איזו דונם אדמה 'כדי לקיים מצות עבודה בשביעית' (מליצתו הקדושה). ומה יהיה להם מאיזו דונם שלקחו בחכירה ויצטרכו לשלם גם דמי החכירה?" (כתבים, 1324).

381. המגיד, ו' באדר א' תרמ"ט (7.2.1889), עמ' 47.

צבי הורביץ לא יכול היה לזרעה בשנת תרמ"ח ומסר אותה באריסות לערבי לשנתיים, לזריעתה תבואות קיץ בשנת תרמ"ח ותבואות חורף בשנת תרמ"ט.³⁸² את הכנסות יכולי תרמ"ט, פירט פינס ברשימה שהכין,³⁸³ וממנה עולה שהיכול היה מועט:

הכנסה - לפי כלי			הוצאה לזריעת חיטים - לפי כלי	החקלאים
שומשום	דורה	חיטים		
12	48	12.5	15	1. בלקינד
7.5	9	10	-	2. הורביץ
10	33	-	-	3. הנקין
3.5	36	-	-	4. חזנוב
5	20	15	15	5. חנקין מגדל
3	25	-	-	6. חנקין יעקב
5	25	2	2	7. לייבוויץ
2.5	36	-	-	8. ליס
5	30	2	2	9. סברדלוב
13	27.5	-	-	10. פוקס
12	48	12.5	15	11. פיינברג
5	20	15	15	12. צוקרמן
4	25	-	-	13. שמעונוביץ
87.5	382.5	69	64	סך הכל

382. פינס ציין כי חלקה זו הייתה שייכת לבעלים שיצא לחו"ל, והורביץ קיבלה בשנת תרמ"ח, כתוספת לשטחו, לאחר תום עונת הזריעה, וכיוון שזמן עבודת הכרמים החל הוא לא יכול היה לעבדה בעצמו ומסרה באריסות לערבי לזרעה זרעי קיץ בעונה זו וממילא תבואות חורף בעונה הבאה, כנהוג (המליץ, ט"ז באב תרמ"ט (13.8.1889), עמ' 2). הורביץ עצמו ציין שהחלקה נזרעה על ידו שנתיים קודם לשנת תרמ"ח בתבואות חורף, ומשכך לא הייתה ראויה לזריעת תבואות חורף בשנה זו. לזרעה בתבואות קיץ הוא חשש שמא לא תותר הזריעה בשמיטה בתבואות חורף ועמלו יהיה לשוא, מה עוד שסוסו היה דרוש לו לעבודה בכרמים, ומשכך נעתר להצעת אחד הערבים לתת לו את החלקה באריסות לשנתיים (המגיד, י' בטבת תר"ן (2.1.1890), עמ' 5).

383. אצ"מ, A.109\91. במקור, בכתב ידו של פינס, נכתבו השמות בכתב היידישאי המקובל אז.

יכול החיטה הגיע אפוא לסכום של 276 פרנק ברוטו, וחפף כמעט את מחיר הזרעים. בני גדרה המשיכו לקבל במהלך השנה תמיכה בסך של כ-1500 פרנק לחודש.³⁸⁴

אין צריך לומר שגם לאחר השמיטה מצבה הכלכלי של גדרה המשיך להיות קשה. בראשית שנת תרמ"ח ציינו אנשי גדרה ש"לפי מצב העניינים פה נחוצים לכלכלת משפחה אחת לפחות 280 דונם",³⁸⁵ אך דיווחים מפורטים שנתנו חיים חיסין ויהושע ברזילי אודות גדרה בשנת תר"ן (1890), העלו דרישה גדולה עוד יותר. באותה עת ישבו בגדרה 15 משפחות שמנו כ-45 איש. לרוב איכרים היו כ-55-60 דונם אדמת פלחה מעובדת. חיסין ציין שעד שנת תר"ן (1890) היכול היה תמיד למטה מיכול בינוני (החיטה הניבה מקסימום 5 שערים). אולם גם יכול מוצלח, כתוצאה מזיכול טוב, כפי שהיה בשנת תר"ן (החיטה הניבה באדמה שזובלה 12-15 שערים (לפי ברזילי 14 שערים) והשעורה אף 22 שערים, ובאדמה שלא זובלה 3-6 שערים (לפי ברזילי 4-5 שערים) - לא היה בו לכסות את ההוצאות השוטפות. באותה שנה נזרעו בגדרה חיטה, שעורה ושומשום על שטח של כ-1,500 דונם.³⁸⁶ כדלהלן:

יבולי הפלחה בגדרה – שנת תר"ן (1890)					
הכנסה ברוטו	מחיר	שערים	קצרו	דונם	חיטה
10,644 פרנק	4 פרנק לכלי (30 ק"ג)	אדמה שזובלה: 14 (15-12) שערים אדמה שלא זובלה: 4-5 (3-6) שערים	2,661 כלי (80 טון) ³⁸⁷	1,200	
768	2 פרנק לכלי	עד 22 שערים באדמה שזובלה	384 כלי (11.5 טון)	300	שעורה
560	7 פרנק לכלי		80 כלי (2.4 טון) ³⁸⁸		שומשום
11,972				1,500	סך-הכל

384. ראו מכתבו של לילינבלום לאוסישקין מכ"ד בסיון תרמ"ט (23.6.1889) (כתבים, 1324).

385 המליץ, כ"ז בשבט תרמ"ח (8.2.1888), עמ' 225.

386 אהרנסון, הבארון, עמ' 238, על פי ברזילי, המושבות, עמ' 38-39. יש לציין שבדו"ח הוועד הפועל של חובבי ציון (המליץ, כ"ז בניסן תרנ"א (5.5.1891), עמ' 4) הנתונים מעט שונים, והשינויים יצוינו בהערות הבאות.

387 בדו"ח הוועד הפועל צויין שהיכול היה 2244 כלי חיטים, ובהפחתת החיטים שהתליעו 2207.5 כלי.

388 בדו"ח הוועד הפועל: 9.5 כלי שומשום.

בפועל ההכנסות נטו מיבול שנת תר"ץ עמדו על 8,519 פרנק, כשהוצאות השנתיות השוטפות מגיעות ל-12,300 פרנק, כדלהלן:

הוצאות שנתיות בפרנקים		ההכנסה השנתית נטו בפרנקים	
1,650	שומר, שואבי מים ושוחט	11,972	הכנסה ברוטו
7,050	מזון לאנשים	2,000	הוצאה על זרעים
3,600	מזון לבהמות	1,296	מס העושר
		157	שמירת הגורן
12,300	סך-הכל	8,519	סך-הכל ³⁸⁹
		(5.68 פרנק לדונם)	

יתר על כן, כפי שציין חיסין, בשנת תרמ"ט, בנסיבות שנת השמיטה, נזרעה רוב ככל אדמת המזרע, בתבואות קיץ, ולכן בשנת תר"ץ נזרע כל השטח בתבואות חורף. ממילא היווה היבול בשנת תר"ץ יכול של שנתיים רגילות. בשנים רגילות, בהן עתיד להזרע רק חלק מן השטח בתבואות חורף, עתידות תבואות אלו להכניס כ-3,750-5,000 פרנק לשנה בלבד. שהן כ-2.5-3.33 פרנק לדונם.

המסקנה היא, ציין חיסין, שבפחות מ-180 דונם למשפחה אי אפשר להתקיים מן הפלחה. וזאת לא כולל הוצאות על תשתיות, מבנים, בהמות, תיקונים, הוצאות רפואה וחינוך. ב-300 דונם למשפחה, אדמת עידית שתזובל היטב, ציין חיסין, ניתן יהיה לבסס משק פלחה, ובתנאי שהתושבים יסתפקו במועט, ימעיטו ביותר בשכירת פועלים ויעבדו בחריצות, כולל נשותיהם, ויקצצו מאד בהוצאות שונות.³⁹⁰

למעשה השינוי שנוצר החל משנת תרמ"ח, דהיינו שכל השטח כולו נזרע ביבולי חורף או כולו ביבולי קיץ, המשיך גם אחר כך. כאמור סוגיית השמיטה, הייתה גורם משמעותי לכך, אך השטח הקטן של אדמות המזרע היווה שיקול נוסף לכך. בדיווח של הוועד הפועל ביפו, לאחר שנת תר"ץ, צויין שבשל מיעוט הקרקע למזרע בגדרה (60 דונם לאיש, שמתוכה 35 דונם עדית) לא משתלם לחלק את הקרקע, ויש לזרוע את כל האדמה יבולי

389. הנתונים הם מרשימת ברזילי, המושבות, עמ' 38-39. חיסין, מסע, עמ' 190, ציין סכום של כ-3,000 רובל, דהיינו כ-7,500 פרנק.
390. חיסין, שם, עמ' 189-196.

חורף ויבולי קיץ חליפות. יכול מיטבי כפי שהיה בשנת תר"ן, הספיק לשמונה חודשים, ומהווה למעשה יכול של שנתיים.³⁹¹

מציאות זו המשיכה להיות בעוכרי המושבה גם בשנים הבאות.³⁹² הבעיה העיקרית הייתה אפוא חוסר אדמה, דבר שעסקו בו חובבי ציון כל העת אך נלאו מלהגיע לפתרון מעשי והמאמצים התרכזו בכיסוס משק המטעים במושבה.³⁹³

סיכום

סוגיית השמיטה בגדרה הייתה קשורה בקשר הדוק במצבה הקשה של המושבה, מבחינת שטחה, איסורי הבנייה, העדר באר וקשיים פנימיים. ערב השמיטה הופנו משאבים רבים לגדרה על ידי חובבי ציון, אולם הפעילות להטבת מצב המושבה טרם נשאה פרי. התיסכול הגדול ממצבה של המושבה, יחד עם היותה חשובה מאד בפרט מצד האגף המשכילי של חובבי ציון, משום אופי אנשיה וההשקעה המרובה בפיתוחה, הגבירו את המוטיבציה של חובבי ציון המשכילים ללחוץ על העבודה במושבה. לחץ זה נכרך במצבה הכלכלי של המושבה וקשיי המימון של חובבי ציון. בפועל בהשפעת רי"מ פינס ובשל השיהוי בהוצאת ההיתרים זרעו בני המושבה את כל שטח המושבה בשנת תרמ"ח בתבואות חורף דבר שייתר את האפשרות לזרעה שוב במהלך השמיטה. מהלכי המושבה נתקלו בביקורת קשה של חובבי ציון, דבר שהביא ליציאת הפועלים לעבודות חקלאיות שונות בקיץ תרמ"ח. יש לציין שלמרות שרי"מ פינס סבר כל העת כי לא נכון היה לצאת לעבודה בגדרה, לא מבחינה כלכלית וגם מסיבות הקשורות בחשדנות הציבורית כלפי האופי הדתי של המושבה. הוא עצמו סבר שמבחינה הלכתית ניתן למעשה להקל לעבד את האדמה, בשעת הצורך, אף ללא מכירתה לגוי, ומשעשה שגבר עליו הלחץ מצד חובבי ציון הוא התיר לאנשי המושבה לעבוד בשדות ובמטעים, למרות שהקרקע כלל לא נמכרה לגוי.

391. בדו"ח הוועד הפועל צויין שיכול ברוטו של שנה אחת של חלקת משפחה, בת 60 דונם, האמורים להספיק לשנתיים, הניבה בממוצע 172 כלי חיטים ו-30 כלי שעורים, השווים 728 פרנק, והמספיקים לשמונה חודשים בלבד.

392. כפי שציין בשנת תרנ"ב (1892) יעקב גולדמן: "ותחת שמנהג כל האכרים לזרוע שנה שנה שדותיהם מחציתו זרע הקיץ ומחציתו זרע הסתו ובשנה השנית מהפכין הסדר ונמצא תמיד זה וזה בידם, נהגו בני גדרה - בעל כרחם ושלא בטובתם - לזרוע שדותיהם כלם חליפות שנה זרע קיץ ושנה זרע סתו, השנה הזאת היא שנת זרע הסתו ואחרי כי בשנה החולפת לא זרעו זרע סתו לא היה להם מה לזרוע, ויהיו מחכים לעזרת חברת "חובבי ציון" אשר בצלה יחסיון לתת להם זרע" (י' גולדמן, שאר ישוב, פרי הארץ, תרנ"ב, עמ' 23. וראו גם התיאור בהאור, כ"א בטבת תרנ"ב (1.1.1891), עמ' ד, שתלה את המציאות במפורש בהתנהלות ערב השמיטה ובמהלכה).

393. ראו לסקוב, הביל"ויים, עמ' 298-302, 321-325.